

УДК: 159.378.22.001

© Гура О.І., Гура Т.Є., 2015 р.

orcid.org/0000-0001-9986-7138

orcid.org/0000-0002-4869-1360

dx.doi.org/10.5281/zenodo.44711

О.І. Гура, Т.Є. Гура

Національний університет, м. Запоріжжя;
обласний інститут післядипломної
педагогічної освіти, м. Запоріжжя

СУБ'ЄКТНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРОФЕСІЙНОГО МИСЛЕННЯ ПСИХОЛОГА

У статті на підставі авторського наукового підходу подано теоретичне обґрунтування суб'єктних характеристик професійного мислення психолога, до яких належать системність, критичність, децентричність та рефлексивність. Презентовані результати здійсненого емпіричного дослідження особливостей генези професійного мислення психологів у процесі фахової підготовки.

Ключові слова: професійне мислення, психолог, системність, критичність, децентричність, рефлексивність.

А.И. Гура, Т.Е. Гура

СУБЪЕКТНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ ПСИХОЛОГА

В статье на основе авторского научного подхода представлено теоретическое обоснование субъектных характеристик профессионального мышления психолога, к которым отнесены системность, критичность, децентричность и рефлексивность. Презентованы результаты эмпирического исследования особенностей развития профессионального мышления психологов в процессе профессионального обучения.

Ключевые слова: профессиональное мышление, психолог, системность, критичность, децентричность, рефлексивность.

O.I. Gura, T.E. Gura

SUBJECTIVE CHARACTERISTICS OF PSYCHOLOGISTS PROFESSIONAL THINKING

On the basis of author's scientific approach, a theoretical subjective characteristics basis of psychologists professional thinking, which is referred to the consistency, criticality, decenterity and reflexivity, was covered in the article. The results of empirical researches of the psychologists professional thinking development in the course of professional training were presented.

Keywords: professional thinking, psychologist, systematic, criticality, decenterity, reflexivity.

Актуальність дослідження професійного мислення психолога зумовлюється як складністю, невизначеністю самого явища професійного мислення, так і незначним досвідом наукового осмислення особливостей професійної діяльності психологів як представників доволі молоді професії з найспецифічнішим предметом – психічним. Незважаючи на те, що впродовж останніх 20 років у вітчизняній психологічній науці з'явилася низка досліджень, які охоплюють не тільки методичні (на рівні діагностування певних властивостей), але і методологічні аспекти проблеми розуміння професійного мислення психолога (праці Н.П. Локалової, Н.І. Пов'якель, Л.Ф. Щербини та ін.), проте на сьогодні залишається присутньою ситуація невизначеності критеріїв його розвиненості, «розмитості» його меж як особливого психічного явища, що згідно з нормами сучасної загальнонаукової методології має характеризуватися ознаками якісної визначеності.

Міра наукової розробки проблеми. Здійснений аналіз наукових праць, присвячених дослідженню проблеми професійного мислення психолога, дає змогу стверджувати, що більшість з них містять лише окремі характеристики цього явища, переважно визначаючи загальнопрофесійні властивості мислення, тобто ті, які притаманні професійному мисленню будь-якого фахівця. Серед досліджень, які безпосередньо спрямовані на визначення специфічних складових професійного мислення психолога, а не лише частково торкаються його характеристики в ході вивчення інших професійно-особистісних явищ, необхідно відзначити праці Г.С. Абрамової, М.М. Кашапова, Н.П. Локалової, Н.І. Пов'якель та ін. Здійснений аналіз наукових праць, присвячених виявленню особливостей професійного мислення психолога дозволив стверджувати, з одного боку, про значний інтерес учених щодо цього питання, а з іншого, – про невизначеність, «розмитість» його складових-критеріїв (адже науковцями виокремлюються їх близько 50), що спричинює певний хаос у його розумінні та, відповідно, діагностиці.

Відтак, мета нашої роботи полягає у теоретичному та емпіричному визначенні суб'єктних характеристик професійного мислення психолога.

Передусім визначимо нашу позицію щодо розуміння сутності професійного мислення психолога. Так, під професійним мисленням психолога ми розуміємо надскладний, інтегративний, поліпроцесуальний і полісистемний феномен; особливий вид мислення, що забезпечує вирішення фахівцем проблем його професійної діяльності і професійного розвитку, функціонує на предметно-орієнтованому, діяльнісно-орієнтованому та методологічному рівнях завдяки різнорівневій рефлексії (див. детальніше [1; 2]). Професійне мислення є соціальним, понадіндивідуальним явищем і визначається нормами професійної спільноти, відтак його властивостями

є неперервність, складно структурованість, процесуальність, поліфункціональність.

Важливим є усвідомлення того, що коли завданням стає визначення особливостей професійної мислєдїяльності окремого психолога, тобто коли розглядаємо професійне мислення не з позиції його сутності як особливого феномену, а з позиції суб'єкта – того, хто мислить, то мова йде про його суб'єктні характеристики. Іншими словами, далі ми будемо говорити «не про воду, а про посуд, в якому вона знаходиться». І це є принциповим положенням, що визначає різницю між властивостями феномену професійного мислення психолога та його суб'єктними характеристиками, які відображають особливості індивідуального прояву, перетікання мисленневих форм.

Серед основних суб'єктних характеристик професійного мислення психолога, базовими, інтегративними, якісними та кінцевими, такими, що включають до себе інші «більш вузькі» властивості, тобто відповідають критеріям якісної визначеності, на нашу думку, є системність, критичність, децентричність і рефлексивність. Вони є взаємопов'язаними та взаємозумовленими і визначають ступінь розвиненості професійного мислення психолога.

Отже, першою суб'єктною характеристикою є системність, зміст якої визначається основними положеннями системного підходу (Б.Ф. Ломов та ін.): вона є конкретним виявленням діалектичного методу у науці та визначається двома аспектами – розумінням системної природи предметів та явищ і розумінням розвитку як боротьби суперечностей.

Системність як характеристика професійного мислення психолога передбачає розгляд будь-якої його проблемної ситуації як системи, що складається з певних взаємопов'язаних елементів, має емерджентні властивості, які при розділенні системи на частини зникають. Крім того, вона забезпечує здійснення аналізу складності – структурної, детальної або динамічної, тобто розгляд будь-якого явища з позиції змістовних та процесуальних ознак.

Характеризуючи системність професійного мислення психолога необхідно наголосити на тому, що визначальним для неї є здійснення ґрунтовного аналізу як зовнішніх, так і внутрішніх детермінант будь-якої проблемності: специфічних і неспецифічних, прямих і непрямих, стабільних і перемінних. Причому цей аналіз має передбачати не жорсткий детермінізм, а має орієнтуватися на ймовірно-статистичні закономірності, на положення принципу єдності вікового, індивідуального та особистісного підходів: загальні закони психічного розвитку виявляються у кожній людині індивідуально, включаючи закономірні, спільні та особливі, специфічні риси.

Крім того, аналіз психологом детермінант проблемності має бути структурним та відповідати рівням організації психічного: від сенсомоторного до рівня мета явищ. Відтак, системність предметно-орієнтованого рівня професійного мислення психолога у цьому аспекті буде визначатися його аналізом та синтезом зовнішніх, поведінкових ознак клієнта і його внутрішніх, психічних явищ, які створюють проблемний простір професійної взаємодії. Системність діяльнісно-орієнтованого рівня професійного мислення психолога буде виявлятися у здатності фахівця здійснювати аналіз зовнішніх по відношенню до себе та внутрішніх (зумовлених власними індивідуально-психологічними особливостями) чинників (на рівні сенсорному, перцептивному, когнітивному), що визначають його професійну діяльність. Системність методологічного рівня професійного мислення психолога визначатиметься здатністю аналізувати внутрішні та зовнішні складно структуровані детермінанти власної мислєдїяльності.

Системність професійного мислення психолога виявляється у нелінійності перебігу, тому його часто називають контурним мисленням (за Дж. Коннор, І. Макдермотт): контурність мислення забезпечується зворотнім зв'язком, який, у свою чергу, може бути посилюючим (коли інформація про зміни в системі посилює їх, що призводить до експоненційного зростання) та врівноважуючим (коли інформація про зміни гасить їх внаслідок прагнення до утримання стабільності). При чому ця нелінійність відображається на всіх шарах професійного мислення психолога: на предметнозорієнтованому, діяльнісно зорієнтованому та методологічному.

Системність професійного мислення психолога вимагає системності його знань як антитези поелементно-сумативної їх сукупності, як диференційних знань, що організовані в структуру методологічною установкою системного підходу. Вона характеризується його усвідомленим системним аналізом та синтезом положень основних психологічних парадигм: психоаналітичної, біхевіоральної, когнітивної та гуманістичної. Що у свою чергу, дозволяє мислити понадпарадигмально, визначаючи різні аспекти розуміння психічного як цілісності.

Отже, системність як суб'єктна характеристика професійного мислення психолога визначає його цілісність, динамічність, саморегульованість, понадситуативність та понадпарадигмальність.

Другою суб'єктною характеристикою професійного мислення психолога є критичність як: свідомий, запланований процес інтерпретації, аналізу та оцінки інформації, що ґрунтується на отриманих знаннях та перевірці думок, що призводить до формування й утвердження власного ставлення (С.Л. Рубінштейн); процес вирішення проблем, що включає до себе обговорення самого процесу і його результату; вміння не піддаватися впливу чужих думок, а строго та вірно оцінювати їх, бачити їх сильні та

слабкі сторони, розкривати те цінне, що в них мається та ті помилки, що і них допущені (Н.О. Менчинська); потреба особистості в оцінці власних та чужих вчинків, здатність знаходити шляхи усунення помилок, яка виявляється у достовірності, обґрунтованості, доказовості знань, фактів, суджень, дій (О.К. Тихомиров); використання когнітивних стратегій, що відрізняються вираженістю, логічністю, цілеспрямованістю (Д. Халперн).

Критичність професійного мислення психолога, на нашу думку, виявляється в уміннях:

- аналізувати нове знання, визначати його значущість у контексті вже отриманих знань з метою виокремлення нової, суперечливої інформації та переструктурування знань;

- концентрувати увагу на окремих частинах інформації, порівнювати її окремі частини між собою для здійснення висновків про підтвердження або скасування висунутої гіпотези;

- знаходити нові, альтернативні шляхи вирішення професійної проблеми;

- поєднувати, узагальнювати окремі частини інформації у нове знання, бачення проблеми;

- розрізняти та узагальнювати знання, що ґрунтуються на особистісному і професійному досвіді від наукових фактів;

- продукувати власну точку зору на певні явища як результат аналізу, узагальнення існуючої інформації про нього;

- виявляти та корегувати помилки власної мислєдїяльностї, здійснювати її оцінку;

- будувати та інтерпретувати професійні метафори.

Важливим для розуміння критичності як суб'єктної характеристики професійного мислення психолога є, на нашу думку те, що вона стала особливо необхідною на етапі інформаційної кризи сучасної психологічної науки, що виявляється, з одного боку, у надшвидкому темпі розвитку знань, з іншого, – у змішенні наукової і псевдонаукової інформації, поліметодологічності сучасної теоретичної та практичної психології. Відтак, від психолога вимагається: виокремлювати наукові знання від псевдонаукових, інформацію, отриману теоретичним шляхом від емпірично виявленої; аналізувати власну мислєдїяльностї, її хід з метою пошуку мислєнєвєх помилок та особливих мислєнєвєх феноменів, що призводять до їх виникнення.

Відповідно до трьох рівнів функціонування професійного мислення, критичність спрямовується на: 1) оцінку психологом перебігу професійної взаємодії з клієнтом, коли її предметом є професійна проблема; 2) оцінку психологом власної професійної діяльності і себе, як її суб'єкта; 3) оцінку фахівцем власної мислєдїяльностї.

Отже, критичність професійного мислення психолога взаємопов'язана з його системністю, адже, оцінка проблемної ситуації, висунутих гіпотез щодо її вирішення, а також власної професійної діяльності та мислєдїяльностї вимагають системного аналізу і синтезу, детального розгляду умов і детермінант прийняття рішення для обґрунтування вибору аргументів.

Третьою суб'єктною характеристикою професійного мислення психолога, на нашу думку, є децентричність як антитеза егоцентричності, як здатність змінювати власні мисленнєві позиції, координувати різні точки зору; як здатність усвідомлено та понадситуативно виокремлювати і співвідносити вихідну точку зору з іншими можливими, трансформувати її. Децентричність, таким чином, органічно пов'язана як з системністю, так і з критичністю мислення, зумовлює них та обумовлюється ними.

Четвертою суб'єктною характеристикою професійного мислення психолога є рефлексивність. Виокремлення її у якості суб'єктної характеристики, на нашу думку, є обов'язковим у зв'язку з тим, що вона є інтегральною властивістю, має індивідуальну міру вираженості та зумовлює мисленнєву діяльність психолога на всіх її рівнях, виявляється у формі предметної, діяльностної та методологічної рефлексії.

Важливим для розуміння рефлексивності є те, що вона має функцію модератора взаємозв'язку інших психічних властивостей особистості: у своєму ситуативному прояві рефлексивність видозмінює характер дії багатьох психічних феноменів та закономірностей. Так, рефлексивність може:

1) послаблювати міру залежностей між психічними властивостями (інгібітувати їх);

2) посилювати, «каталізувати» залежності між психічними властивостями (наприклад, показників діяльності від нейротизму, когнітивної складності та ін. або соціально-психологічної згуртованості від рівня інтелекту учасників групи);

3) блокувати залежності (наприклад, якості прийняття рішення від інтелекту, коли суб'єкт з високим рівнем інтелекту та рефлексії взагалі не може прийняти рішення внаслідок формулювання величезної кількості гіпотез, урахування мисленнєвих феноменів, стереотипів та ін. збоїв мисленнєвого процесу);

4) здійснювати інверсію – отримання зворотних закономірностей: під впливом рефлексивності ті або інші закономірності та феномени можуть радикально змінювати форму свого існування та виявлятися не тільки у прямій, але і у зворотній формі (наприклад, інверсія мисленнєвих феноменів, стереотипів, відказів у довільну форму): вже само по собі знання

суб'єктом того чи іншого феномену, тобто знання про його існування може змінювати, і як правило, змінює характер дії цього феномену [3];

5) детермінувати появу нових закономірностей (наприклад, характер протікання психічних процесів на усвідомленому та несвідомому рівні, або поява феномену дзеркального Я).

Таким чином, рефлексивність як модератор залежностей інших властивостей характеризується «типом оптимуму»: максимальна якість прийняття рішення, соціальної та особистісної адаптації суб'єкта досягається не у випадку мінімального та максимального значення рефлексивності.

Завдяки модеруючим властивостям вона визначає як рівень актуалізації усіх вищеописаних суб'єктних характеристик, так і його професійного мислення психолога у цілому.

Отже, усі визначені нами суб'єктні характеристики професійного мислення психолога є інтегративними, системними якісними визначеностями і виступають важливими вехами його емпіричного дослідження та обґрунтування шляхів розвитку.

З метою визначення рівня розвиненості професійного мислення майбутніх психологів за критеріями системності, критичності, децентричності та рефлексивності був розроблений та верифікований комплекс діагностичних методик, до якого увійшли авторські методики: «Моделювання професійного мислення у процесі вирішення проблемних професійних ситуацій»; «Професійні метафори» (на матеріалі «однопсиший» авт. Д.О. Леонтьев); «Словесний самозвіт»; «Схематизація»; а також «Методика визначення рівня рефлексивності» (авт. А.В. Карпов, В.В. Пономарьов); «Методика визначення егоцентричної спрямованості» (авт. Т.І. Пашукова).

Емпіричне дослідження було здійснено протягом 2009-2013 років серед 482 студентів (II-IV курсів та магістранти) напрямів підготовки 6.030103 Практична психологія та 6.030102 Психологія, освітньо-кваліфікаційних рівнів «бакалавр» та «магістр» трьох класичних університетів Запорізької та Дніпропетровської областей.

Отримані під час емпіричного дослідження результати дали підстави стверджувати таке.

По-перше, у процесі фахової підготовки у студентів-психологів збільшується частота прояву діяльнісно-орієнтованого рівня професійного мислення. Крім того, констатовано позитивну динаміку частоти актуалізації механізму об'єктивації мисленнєвої діяльності, що забезпечує розвиток її системності. Про це свідчить зростання кількості висунутих гіпотез вирішення професійних проблемних ситуацій і визначених її детермінант та суб'єктів.

По-друге, існує позитивний прямий кореляційний зв'язок між терміном навчання майбутніх психологів у ВНЗ та ступенем володіння ними механізмом метафоризації ($r=0,82$, при $p \leq 0,05$), який забезпечує рівневий рух професійного мислення та визначає його критичність.

По-третє, у процесі фахової підготовки відбувається розвиток загальної рефлексивності майбутніх психологів. Крім того, кількісний та якісний аналіз отриманих даних дав змогу стверджувати про те, що у процесі фахової підготовки відбувається рух рефлексивності майбутніх фахівців від переважно ретроспективної, спрямованої на аналіз здійсненої діяльності та реалізованої поведінки до проспективної, яка характеризує здатність студента-психолога до проектування власної діяльності та мислєдіяльності. Це свідчить про удосконалення, ускладнення рефлексивних здібностей майбутніх фахівців, зростання частоти актуалізації механізму рефлексивних виходів, що, у свою чергу, забезпечує генеративну функцію – актуалізацію механізму їх саморозвитку.

По-четверте, існує загальна позитивна динаміка розвитку децентричності майбутніх психологів у процесі їх фахової підготовки та, відповідно, негативна динаміка їх егоцентричності.

Проте, результати статистичної обробки за всіма критеріями дали підстави стверджувати про відсутність статистично значущої різниці коефіцієнтів розвиненості професійного мислення у майбутніх психологів на всіх етапах навчання у ВНЗ ($t_{\text{факт.}}=1,26$ при $t_{\text{табл.}}=2,84$ для $p \leq 0,05$). Генеза професійного мислення у майбутніх психологів за критеріями системності та критичності відбувається в межах початкового рівня, за критеріями децентричності та рефлексивності – середнього рівня.

Висновки. Розуміння сутності професійного мислення психолога як надскладного, інтегративного, поліпроцесуального і полісистемного феномена; особливого виду мислення, що забезпечує вирішення фахівцем проблем його професійної діяльності і професійного розвитку, функціонує на предметно-орієнтованому, діяльнісно-орієнтованому та методологічному рівнях завдяки різнорівневій рефлексії, дозволило виокремити його чотири суб'єктні характеристики, що є кінцевими, якісними, базовими та інтегративними, – це системність, критичність, децентричність та рефлексивність. Саме вони об'єктивізують мисленнєву діяльність психолога, дають змогу свідчити про рівень її розвиненості у фахівця на всіх етапах його професіогенезу.

Результати здійсненого емпіричного дослідження засвідчили переважно початковий рівень розвиненості професійного мислення у майбутніх психологів за всіма визначеними критеріями, що зумовлює необхідність розробки та впровадження в практику роботи ВНЗ системи відповідного психолого-педагогічного забезпечення.

Перспективи подальших досліджень, на нашу думку, полягають у визначенні психологічних та організаційно-педагогічних умов розвитку професійного мислення психологів у системі неперервної освіти; вивченні генези професійного мислення психологів за всіма суб'єктними характеристиками на всіх етапах професійного розвитку, включаючи етап виникнення професійних деформацій і деструкцій.

Література

1. Гура Т.Є. Особливості генези професійного мислення майбутніх психологів у процесі фахової підготовки / Т.Є. Гура // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: психологічні науки. — Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2015. — № 1. — С. 70-80.
2. Гура Т.Є. Розвиток професійного мислення майбутніх психологів: теоретико-методологічний аспект: монографія / Т.Є. Гура. — Запоріжжя: КПУ, 2013. — 304 с.
3. Карпов А.В. Психология рефлексивных механизмов деятельности / А.В. Карпов. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. — 424 с.